

دانشیار
نشر دانیار

سرشناسه: اسکریس، جنیفر ام. Scarce, Jennifer M.
 عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ و زندگی در ایران عصر قاجار و خاورمیانه (جستجویی در خانه‌ها و اندرونی‌ها)
 نویسنده جنیفر اسکریس؛ مترجمان مرضیه قاسمی، علیرضا بهارلو؛ ویراستار کیانوش معتقدی
 مشخصات نشر: تهران: دانیار، ۱۴۰۰
 مشخصات ظاهری: ۱۲۸ ص.؛ مصور (بخشی رنگی) • شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۸۵۲۵-۰-۷
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: عنوان اصلی: Domestic culture in the Middle East: an exploration of the household interior, 1996
 یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۲۶-۱۲۷ • موضوع: تزئین داخلی -- خاورمیانه
 موضوع: Interior decoration -- Middle East
 موضوع: نقش‌های تزئینی -- خاورمیانه
 موضوع: Themes, motives -- Middle East -- Decoration and ornament
 موضوع: فرهنگ مادی -- خاورمیانه -- تاریخ • موضوع: Material culture -- Middle East -- History
 موضوع: خانواده‌ها -- خاورمیانه -- تاریخ • موضوع: Families -- Middle East -- History
 موضوع: خاورمیانه -- تمدن • موضوع: Middle East -- Civilization
 شناسه افزوده: قاسمی، مرضیه، ۱۳۴۸-، مترجم • شناسه افزوده: بهارلو، علیرضا، ۱۳۶۳-، مترجم
 شناسه افزوده: Baharloo, Alireza
 رده‌بندی کنگره: NK۲۰۷۳
 رده‌بندی دیویی: ۷۴۷/۰۹۵۶
 شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۱۰۶۶۰ • اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

مطالعات هنر و معماری قاجار - ۳
 دبیر مجموعه: علیرضا بهارلو و کیانوش معتقدی

فرهنگ و زندگی در ایران عصر قاجار و خاورمیانه

نویسنده: جنیفر اسکریس

مترجمان: مرضیه قاسمی - علیرضا بهارلو

ویراستار: کیانوش معتقدی

گرافیکست و طراح جلد: نامی نامور یکتا

چاپ و صحافی: آراد

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: چهارم - ۱۴۰۳

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۸۵۲۵-۰-۷

حق چاپ برای نشر دانیار محفوظ است.

دانیار
 نشر دانیار

خیابان سیدجمال‌الدین اسدآبادی، خیابان شصتم ج، پلاک ۷

تلفن: ۰۹۱۲۷۹۶۵۱۲۱

ایمیل: danyarpub@gmail.com

فرهنگ و زندگی در ایران عصر قاجار و خاورمیانه

(جستجویی در خانه‌ها و اندرونی‌ها)

جنیفر اسکرس

ترجمه:

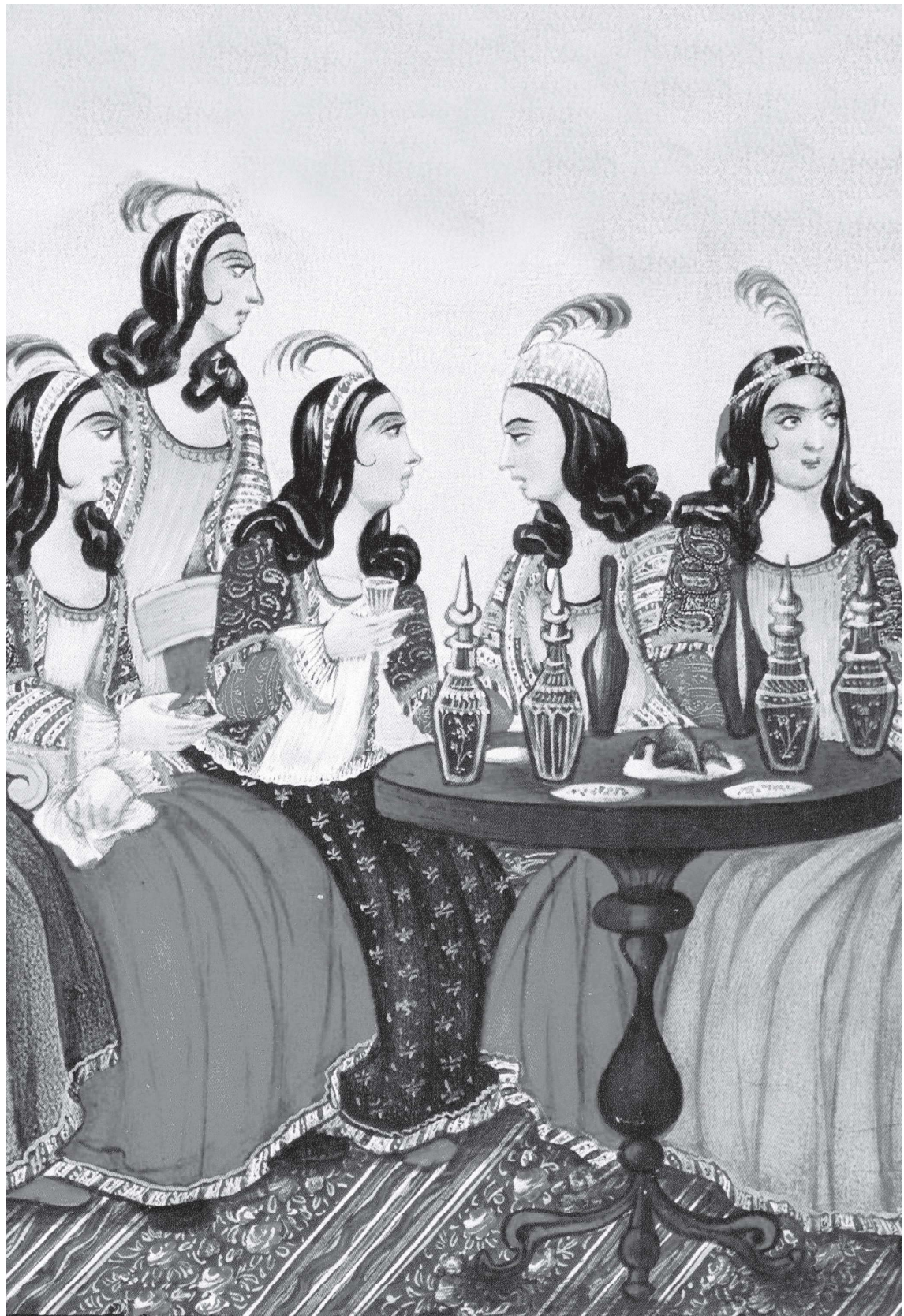
مرضیه قاسمی

علیرضا بهارنو

فهرست

۷	یادداشت مترجمان
۹	مقدمه
۱۳	فصل اول: شهر
۳۱	فصل دوم: بنای خانه
۵۱	فصل سوم: فضای خانه
۸۳	فصل چهارم: زندگی در خانه
۱۰۵	فصل پنجم: زندگی عمومی و اجتماعی
۱۲۶	کتابنامه

یادداشت مترجمان

خاورمیانه از دیرباز خاستگاه فرهنگ‌های مختلف و سکونتگاه اقوام و مردمان گوناگون بوده و در ذکر اهمیت تاریخی آن، همین نکته بس که زادگاه تمدن بین‌النهرین - مبدأ تمدن بشری - است. امروزه بسیاری از داشته‌های آدمی را باید وام‌دار دانسته‌ها و دستاوردهای این منطقه دانست، چرا که بسیاری از مذاهب، آداب، اندیشه‌ها، علوم، فنون، امپراتوری‌های بزرگ و سلسله‌های مقتدر از همین نقطه از جهان برخاسته‌اند.

خاورمیانه‌ی قرن‌های اخیر، خصوصاً از قرن هفده تا نوزده میلادی، گرچه شاهد نزاع‌ها و دست‌اندازی‌های مختلف بوده و بحران‌ها و گسست‌های قومی، جغرافیایی و سیاسی فراوانی را تجربه کرده، با این حال «هویت فرهنگی» خود را از برخی جهات مصون نگه داشته است. آداب، شرایط و محیط زندگی، و به طور کلی «فرهنگ مادی»، ذیل همین مقوله جای می‌گیرند و تفحص در این موضوع، شاکله‌ی کتاب حاضر را تشکیل می‌دهد.

معماری از مهم‌ترین ارکان زندگی انسان، و اقامتگاه، در هر نوع آن - از کاخ و ارگ و کوشک تا سرا و کلبه و کومه - محصول فرایندی است که در کنار خوراک و پوشاک، رکن سوم حیاتِ مطلوبِ بشری به حساب می‌آید. این مهم در فرهنگ خاورمیانه، همچون دیگر فرهنگ‌های جهان، با اصول و ضوابط خاصی همراه بوده که طی قرون متمادی تغییرات اندکی به خود دیده است. حفظ حریم خصوصی و تجلی آن در ساختار و محیط زندگی، از اصول مهم معماری ایرانی - اسلامی محسوب می‌شود که از آن به «درون‌گرایی» تعبیر می‌کنند. این اصل گرچه در روزگار ما تا حد زیادی از معنای سابق تهی گشته و از جایگاه خود عدول کرده، اما در گذشته رکنی اساسی و اصولاً در پیوند با باورهای مذهبی ساکنان این

منطقه بوده است؛ در زمانه‌ای که غنای فرهنگی و مادی زندگی در پس سادگی بیرونی بناها و نماها، و در پشت تجمل و تکلفِ درون، مخفی می‌ماند و «اندرونی» و «بیرونی» مفهوم و منزلتی داشت. کتاب پیش رو در واقع گزارشی است همزمان از سه شهر مهم خاورمیانه، یعنی تهران، استانبول و قاهره، و عمدتاً بازه‌ی زمانی قرن نوزدهم را پوشش می‌دهد. این قرن - به ترتیب - مقارن با سلطنت قاجارها در ایران، اواخر دوران حکومت عثمانی در ترکیه، و مصرِ دودمان محمدعلی و دوره‌ی خدیوی است. مجلد حاضر هرچند اساساً جنبه‌ی تاریخی و مستند دارد، اما با سبزی روایت‌گونه و لحنی روان، با پرداختن به کلیات و جزئیات، از معماری خانه‌ها و کاخ‌ها تا کوچکترین اجزاء و اقلام زینتی و کاربردی، و از آداب زندگی و سنن رایج تا ضیافت و جلوس و خور و خواب و راحت و فراغت را در برمی‌گیرد و به طور کلی «فرهنگ و زندگی» مردمانِ خاورمیانه را طی عمدتاً سه قرن اخیر و مشخصاً قرن نوزدهم به تصویر می‌کشد.

در برگردان فارسی این اثر تلاش شده است هرکجا ضرورت داشته، از تصاویر تکمیلی، جایگزین یا باکیفیت‌تر استفاده شود. تحقق این امر را مرهون لطف و همیاری دوست و همکارمان، جناب آقای کیانوش معتقدی هستیم. بازخوانی متن فارسی و ارائه‌ی نقطه‌نظرات سازنده در بهبود هرچه بیشتر کیفیت این نوشتار نیز به کوشش و دقت نظر دوست عزیزمان، جناب آقای مسیح آذرخش محقق گشت که مراتب قدردانی خود را از ایشان ابراز می‌داریم.

دکتر مرضیه قاسمی

دکتر علیرضا بهارلو

تهران - تابستان ۱۴۰۰

مقدمه

فرهنگ و زندگی در ایران عصر قاجار و خاورمیانه (جستجویی در خانه‌ها و اندرونی‌ها)، کتابی است که خواننده را به تماشای خانه‌های شهری ثروتمندان ترکیه، مصر و ایران (از قرن شانزده تا نوزده میلادی) دعوت می‌کند. در این دوران شاهد شکوفایی فرهنگی و تغییر هستیم و در همین ایام است که تزئینات و اثاثیه‌ی منازل به شدت از تفکرات وارداتی اروپایی تأثیر گرفته و اختلاط جالبی از سبک‌ها را موجب می‌شوند. اما خانواده‌ی گسترده و افراد تحت تکفل، بدون تغییر باقی مانده و روابط سنتی، کارهای روزمره و جشن‌ها و اعیاد به همان سیاق قبل ادامه می‌یابد.

در این میان، زندگی خانوادگی در یک محیط مادی و آسوده‌ی داخلی که پشت نماهای رازدار بیرونی پنهان مانده بود جریان داشت. از ویژگی‌های بارز و متمایز فضاهای اندرونی متمولین، منسوجاتی بود که آرایش خانه‌ها و پوشش افراد را تأمین می‌کرد و نماد قدرت و جایگاه اجتماعی به حساب می‌آمد و در عین حال، نقشی حیاتی در اقتصاد و صنعت و تجارت داشت. درخشش رنگ و پرداخت خیالی سطح و بافت، از ویژگی‌های مهم منسوجات خاورمیانه است. این ویژگی‌های خاص، بر حوزه‌های دیگری از جمله تزئینات معماری، نسخه‌آرایی و نقش و نگار سفالینه‌ها و فلز و چرم و چوب نیز اثرات خود را به همراه داشت.

مجموعه‌های خاورمیانه‌ی «موزه‌ی ملی اسکاتلند»، این زندگی غنی اندرونی را به خوبی به نمایش می‌گذارند. این منبع ارزشمند شامل آثار بسیاری در زمینه‌ی سفال، شیشه، فلز، نقاشی، لاک‌کاری، بافته، البسه و جواهرات می‌شود که مربوط به قرون نهم تا بیستم میلادی هستند. این مجموعه‌ها ابتدا در سال ۱۸۵۸ با جمع‌آوری جامه و جواهراتی از مصر به آرامی شکل گرفت، اما در زمان ریاست سرلشکر

سر رابرت مرداک اسمیت (۱۸۸۵-۱۹۰۰) با شتاب بیشتری متحول شد. وی پیش از آمدن به این موزه، رئیس اداره‌ی تلگراف ایران (۱۸۶۵-۱۸۸۸) و محقق‌ی پیشگام در عرصه‌ی هنر ایران بود. به واسطه‌ی دانش، تخصص و روابط همین فرد بود که موزه توانست مجموعه‌ی بی‌نظیری از آثار هنر ایران را - که اغلب مربوط به قرن‌های هفده تا نوزده میلادی می‌شوند - به دست آورد. دامنه‌ی جغرافیایی این مجموعه‌ها از زمان وی تاکنون، بیشتر گسترش یافته و عربستان، مصر، شمال آفریقا، سوریه، ترکیه، آسیای میانه و هند را هم در برمی‌گیرد.

از این آثار در نمایشگاه دائمی «در قلمرو خاورمیانه» در «موزه‌ی سلطنتی اسکاتلند» (چیمپرز استریت، ادینبرو) رونمایی شده است. اسباب و اثاثیه، جامه و پوشاک، و تزئین و آرایه‌بندی در خانوارهای خاورمیانه، تفسیری خیالی از نحوه‌ی ارائه و نمایش این آثار در اختیار گذاشته‌اند. این موضوعات در مجلد پیش رو، با تأکید بیشتر بر سه شهر عمده در خاورمیانه و با نگاهی به الگوهای زندگی خانگی و اجتماعی و همچنین فرهنگ مادی، پیگیری و بررسی شده است. در این بین، سعی کرده‌ایم الگوهای خاص را از طریق فرهنگ‌های هند نیز که ارتباط نزدیکی به این حوزه‌ها دارند دنبال کنیم - جایی که که مراسم تولد، رشد و بلوغ را به طرز جالبی در نقاشی بازتاب داده‌اند.

جنیفر م. اسکرس

1. N. E. P. 20

Abdullah

فصل اول: شهر

روان فرمود جشنی ساز کردند
چه جشنی بزمگاه خسروانه
ز شربت‌های رنگارنگ صافی
بلورین جام‌ها لبریز کرده
ز زَیْنِ خوان زمینش مطرح خَور
به طعم و بوی خوش آن کاسه و خوان
در او از خوردنی‌ها هرچه خواهی
زنان مصر را آواز کردند
هزارش ناز و نعمت در میانه
چون نور از عکس در ظلمت شکافی
به ماء‌الورد عطرآمیز کرده
ز سیمین کاسه‌ها برجی پر اختر
طعامش قوت جسم و قوّت جان
ز مرغ آورده حاضر تا به ماهی

این ابیات دلفریب متعلق به یکی از منظومه‌های شناخته‌شده‌ی ادب فارسی به نام *یوسف و زلیخا* است. این مجموعه که عبدالرحمن جامی آن را در سال ۱۴۸۳ سروده، مضمون مشترکی در میان فرهنگ ادبی و اخلاقی یهودیان، مسیحیان و مسلمانان است. برده‌ای عبری به نام *یُسیف*، و همسر پوتیفار، از مقامات مصر، که داستان‌شان نخستین بار در «عهد عتیق» (سفر پیدایش) ذکر شده، در قرآن کریم بار دیگر با نام «یوسف و زلیخا» آمده‌اند. شاعران خاورمیانه، این روایت قرآنی را در قالب داستانی حزن‌انگیز که عشق زمینی و فضای معنوی را در هم می‌آمیزد، بازسرای کرده‌اند. در اینجا گزارشی که جامی از داستان ارائه داده، یوسف و زلیخا را در یک محیط مادی، در راحت و فراغت تمام به تصویر می‌کشد. ابیات مزبور حتی با تعبیر و ترجمان رسمی و پُرزرق و برق ویکتوریایی - انگلیسی [قرن نوزدهم] نیز یادآور یک زندگی اجتماعی مجلّل با تزئینات داخلی باشکوه (از کاسه‌ی

▷ تصویر روبرو: زنان در حاشیه‌ی رود نیل، عکس از عبدالله فرّیز (برادران عبدالله)، ۱۸۸۹ م.، موزه‌ی اورشلیم

یوسف در محضر زلیخا و زنان مصر، سینی منقوش، از جنس پاپیه‌ماشه، ایران، اصفهان، ۱۶۹۷ م. (۱۱۰۹ هـ.ق).

سیمین تا انواع مآکولات) است. همه‌ی اینها در بزنگاه داستان که به انحای مختلف بازگو شده ظاهر می‌شوند؛ آنجا که زلیخا برای توجیه هوای نفس خود، یوسف را در یک میهمانی به دوستانش (زنان مصر) معرفی می‌کند. واکنش زنان به جمال روی یوسف نیز در نوع خود جالب و متفاوت است. برخی از آنها از هوش می‌روند و برخی دیگر هم به جای ترنج، دست‌شان را می‌بُرند.

تصویرسازی‌های مربوط به این داستان، حاوی اطلاعات مهمی درباره‌ی فرهنگ مادی، اسباب و اثاثیه، البسه، آرایه‌ها و دیگر ملزومات آن دوره است. مثلاً در تصویر حاضر، شمایل یوسف و زلیخا روی یک سینی کوچک لاک‌ی از جنس پاپیه‌ماشه به تاریخ ۱۶۹۷ (۱۱۰۹ هـ.ق.) ترسیم شده است. در خانه‌های طبقات متوسط و بالادست جامعه‌ی ایرانی، از نقاشی زیرلاکی در ساخت آثاری مثل قلمدان، قاب آینه، قاب شانه و جعبه‌های مخصوص نگهداری جواهرات و زلم زیمبو استفاده می‌کردند. در این صحنه، باغی نظیف با درختان سرو، و گل‌ها و گیاهانی که اطراف یک حوض روئیده، به تصویر کشیده شده است. زلیخا روی فرش در زیر یک کوشک (کلاه‌فرنگی) که سایبانی پارچه‌ای دارد نشسته است. او و دوستانش جامه‌هایی فاخر و چسبان به تن دارند. طرح این بافته‌ها خطوط راه‌راه و نقوش گل‌های ریزی است که در اواخر قرن هفدهم میلادی در شهرهای ایران باب بود. موهای پیچکی‌شکل آنها نیز با کلاه‌های خز، نیم‌تاج و شال پوشیده شده است.

تنها مردی که در این میهمانی زنانه حضور دارد یوسف است که در سمت چپ تصویر ایستاده و لباس یک درباری یا ملازم جوان را بر تن کرده. زیبایی او با هاله‌ای که دور سرش وجود دارد بیشتر به

چشم می‌آید. در این صحنه، گلدان‌ها و ظروف سفالین، عودسوزهای مفرغین و ابریق‌های دهانه‌دار، هم جنبه‌ی تزئینی دارند و هم کاربردی. ترنج و نارنج نیز در بین میوه‌های پُرشماری که نزد میهمانان هست دیده می‌شود. این‌ها در واقع یک قاب تصویری مشروح و مفصل از جامعه‌ی درباری ایرانِ اواخر قرن هفدهم را به نمایش می‌گذارد. در این دوره تفریح و تفرّج در باغستان‌هایی که از دنیای بیرون منفک گشته بود، فعالیتی محبوب و مرسوم قلمداد می‌شد. باغ‌ها همچنین محیط مساعدی برای خواندن و سرودن شعر فراهم می‌کردند - که در فرهنگ ایران بسیار ستوده است. بنابراین می‌توان ثابت کرد که انتخاب یک موضوع شاعرانه برای یک شیء نسبتاً معمولی (سینی) نشان از درک و لذت بالایی دارد که از ادبیات حاصل می‌گشته است.

این سینی در زمان سلطنت شاه‌سلطان حسین (۱۷۳۲-۱۶۹۴) در اصفهان ساخته شد. این شهر از سال ۱۵۹۸، به عنوان پایتخت ایران و یک مرکز عمده در خاورمیانه، شاهد رشد و شکوفایی بود. شکوه اصفهان در پی هجوم افغانه در ۱۷۲۲ به یکباره فرو ریخت و با آنکه جاه و جلال ویرانه‌های معماری‌اش باقی مانده و در گزارش‌های ناظران اروپایی تحسین شده، جایگاه و منزلتش در سال ۱۷۸۶ به تهران - که هنوز هم پایتخت ایران است - داده شد. دیگر شهرهای بزرگ خاورمیانه در این دوران بر سر مسائل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی با شهرهای ایران رقابت می‌کردند. مهم‌ترین آنها استانبول (قسطنطنیه‌ی سابق) بود که از زمان فتحش به دست سلطان محمد دوم [فاتح] (۸۱-۱۴۵۱) در سال ۱۴۵۳، به مرکز امپراتوری عثمانی بدل گشت. قاهره هم در همین ایام به بزرگترین شهر خاورمیانه‌ی قرون میانه‌ی اسلامی تبدیل شد و به عنوان مرکز یک ولایت عثمانی به بقای خود ادامه داد. این شهرها، به همراه ولایات محلی منطقه، از یک فرهنگ مدنی خاص برخوردار بودند که تنوع تاریخی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و قومی در آنها منعکس گشته بود. آثار و اشیای مربوط به فضاهای داخلی آنها تجلی‌گاه این تنوع و تلّون است.

در فاصله‌ی بین قرن‌های شانزده تا نوزده میلادی - دوره‌ی مورد نظر در این کتاب - خاورمیانه وضعیت نسبتاً آرامی داشت. اغلب شهرهای این منطقه تحت لوای امپراتوری عثمانی (۱۶۲۴-۱۲۹۹) درآمد بودند؛ امپراتوری‌ای که در دوران اوج خود توانسته بود از اروپای مرکزی تا ترکیه و عراق و خلیج فارس گسترش یابد و به شبه‌جزیره‌ی کریمه و سواحل شرقی مدیترانه و شمال آفریقا برسد. سرزمین ایران در این زمان - به جز وقفه‌ی حاصل از هرج و مرج داخلی و نظامی در اواسط قرن هجدهم - تحت حکومت سلسله‌های صفویه (۱۷۲۲-۱۵۰۱) و قاجاریه (۱۹۲۴-۱۷۸۶) اداره می‌شد.

در خاورمیانه به طور کلی تنوع جغرافیایی گسترده‌ای حکمفرماست؛ از کوه‌های واقع در مرکز ترکیه و ایران تا پیشه‌های سواحل دریای خزر. نوار ساحلی مدیترانه، از ترکیه تا شمال آفریقا، منطقه‌ی کشاورزی است و بخش اعظم شبه‌جزیره‌ی عربستان هم بیابان است. شهرها طبعاً جایی سر برمی‌آوردند که آب، غذا، سیستم حمل‌ونقل و ارتباطات وجود داشت. این شهرها وقتی استقرار می‌یافتند، یک محیط اجتماعی و فرهنگی غنی از درون‌شان برمی‌خاست.